

Nyilasy Balázs

Az elvalótlanítás zsákutcai

(Gerald Graff: *Literature Against Itself*)

1.

■ Az Egyesült Államokban dolgozó irodalmárok igazán tudják: az ezredfordulóra nagyot változott a világ. Geoffrey Galt Harpham az 1968 és 1987 közötti periódust a *Critical Terms for Literary Study* című tanulmánygyűjteményben már öt évvel az új évezred kezdete előtt olyan irodalomértési korszaknak („Theoretical Era”-nak) látja, amely fölött egyértelműen eljárt az idő. A neves amerikai tudós az átalakulás kezdőpontját 1987. december elsejéhez s a *New York Times* közléséhez köti. A lap aznapi híradása a roppant tekintélyű dekonstruktivista vezér, Paul de Man valahai, ifjúkori leveleiről tudósított; azokról az antiszemita, kollaboráns irományokról számolt be, amelyeket a belga irodalmár még odahaza, a német megszállás idején tett közzé. A publikáció – Harpham úgy látja – azonnali és elsöprő következményekkel járt. Az Egyesült Államok elméleti és kritikai gyakorlata teljes egészében megváltozott, s e változás éppoly radikális és erőszakos volt, mint a korábbi metamorfózis, amely egy generációval korábban, az elméleti gondolkodás hajnalán söpört végig az irodalomértés partvidékein.¹ A dekonstrukciós módszer vonzereje elapadt, alászállott, az érvényben levő paradigma megdöbbentő gyorsasággal kezdett széttöredezni. A reménytelen utóvédharc lehetőségi köreihez szokott humanista irodalomtudósok offenzívában, harcossá váltak, találták magukat. A posztstrukturalizmus optikáját, erős igazságait, presztízserővel bíró fogalmait mind többen helyezték kétely alá. A teória elsőbbsége, szubsztanciális tekintélye s hatékonysága, a roppant determináló erővel felruházott nyelv és a decentrált szubjektum, a szerző halála, a művek és a világ „elszövegeseése”, az értelmezés instabilitása és társaik egyszerre kicsöppentek a korszerűség státuszából és vitathatóvá váltak. E helyzetben a kutatók természetesen az irodalom és világ kapcsolatát is új, megengedőbb, rugalmasabb eszmék alapján firtatták. A humanista elkötelezettségű tudósok a modern irodalomelmélet nagy nómumát: a formaliz-

mus, strukturalizmus általmeghirdetett és a dekonstrukció által betetőzött konstitúciós elvet, a belső jelviszonyok jelentésadó elsőbbségét, kizárólagosságát is kétségbe vonták. A külső referenciákat tagadó, belső összefüggésekre koncentráló attitűd sokak szemében már nem termékeny, megértőképes tudományos igazságnak tűnt, de – kimondani is szörnyűsége – valamiféle csökött, bezárkózó, elvilágtalanító akarat termékének látszott.

Amerikai fejlemények ide vagy oda, hazai irodalomértésünk mindmáig nem mutatott hasonló változásokat. A kanonizált fogalmakat, előfeltevéseket, alaptételeket Magyarországon már csak azért sem érte erőteljes kritika, mert az elvilágtalanító esztétika a maga intézményi, hatalmi beágyazottságát roppant sikerrel oldotta meg. Premisszái, fogalmai, nézőpont-kijelölő tételei a kilencvenes évekre már a „korszerű”, „színvonalas” elméleti gondolkodás sine qua nonjává váltak, és ellentmondást nem tűrően vonták magukhoz a szellemi presztízis jelvényeit. Az egyetemek, doktoriskolák, irodalmi folyóiratok tömegével ontották a „késő modern” periodizációs terminusára, a „nyelvi fordulatra”, a „személyiségválságra”, a korszerű „referencialitásra” építő (s a vezérfogalmakhoz sokféle tarkabarka, zavaros fogalmi metaforát, körülírást teremtő) tanulmányokat.

A processzus beható elemzése természetesen nagyon sok tanulsággal járna; remélem, előbb-utóbb sort is kerítünk rá. Mostani írásomban azonban egyelőre az amerikai színtéren maradok. A teória, irodalomértés Egyesült Államokbeli hogyanját-mikéntjét firtatva néhány szó erejéig arra a nagyszabású, többszerzős tanulmánygyűjteményre is visszautalnék, amelyben Geoffrey Galt Harpham imént említett *Ethics* című írása foglal helyet. A múlt század végén megjelent *Critical Terms for Literary Study* irodalmi fogalmak nyomába ered, az értelmezések változásait, a jelentésváltozások, jelentéscserék, használati szabálymódosulások processzusát igyekszik feltárni, bemutatni. A terminusok evidensen formálják olvasás-

módunkat (a színpalak mögött rejtetten is nagyon hatékonyan működnek), ugyanakkor saját történetük van, radikális változásokon mennek keresztül. Tévednénk, ha azt gondolnánk, hogy stabil, megbízható jelentésük van, így hát e jelentéseket vita tárgyává kell tennünk – jelöli meg a vizsgálódások célját előszavában igen pontosan Thomas McLaughlin, a kötet társszerkesztője.²

A *Critical Terms* megtervezői huszonnyolc fogalmat választottak ki átvilágításra, s ezek mindegyikével más-más irodalomtudós vet számot. Gerald Graff, a University of Chicago professzora a determinacy/indeterminacy terminusát-elvét vette görcső alá, s az irodalmi szöveg jelentésének stabilitását vagy instabilitását vizsgálta. A vizsgált fogalom a jelentés rögzítésének, megállapításának lehetetlenségét szemlélteti. Az értelmezésnek e szerint nem valamiféle értelemkonstituálás a célja. A kritikusnak a jelek szabad játéka, a szüntelen elkülönbözésének feltárásán kell buzgólkodnia. Mindeme elveket azonban Graff határozottan és körültekintően cáfolja. Tanulmányában az irodalmi kijelentések „meghatározatlanságait” a mindennapi nyelv meghatározatlanságaival, kontextusfüggőségével hozza analogikus kapcsolatba, s az indeterminacy érvényességén töprengve a meghatározatlan értelem néhány érdekes költői példáját (Wordsworth *A Slumber Did My Spirit Seal...* és Keats *This living hand...* kezdetű szövegeit) is megvizsgálja. Végso következtetése: az irodalomban a meghatározatlanság sokkal inkább kivétel, mint szabály, s még szélsőséges esetekben sem mondható teljes érvényűnek. Ha A B C interpretációk közt nem tudunk is választani, a három alternatíva együttesen mégsem parttalan jelentésjátékot generál, hanem lehetőségi kört jelöl ki. „One cannot read a text »against the grain« unless one can determinate the grain” (Nem olvashatunk egy szöveget a „széliránnyal szemben”, hacsak nem határoztuk meg a szélirányt) – jegyzi meg a kutató szellemesen.³

2.

Gerald Graff konzekvens, logikus indeterminacy-elemzése egymagában is figyelemre méltó. A fejezetrészlet ugyanakkor a magyar irodalmárt egy mulasztásra figyelmezteti. A tanulmány írója ugyanis nem ma vált a jelentéstagadás, a posztmodern irodalomértés és az „elvalótlanító” elméleti étosz bátor, következetes bírálójává. A tudós *Literature Against Itself* címmel a posztstrukturalizmus delelőjén szentelt külön könyvet a világtagadás dilemmáinak. A tendenciát a romantikától kezdődően markánsnak, jellegadóknak látta, és változatait a formalizmuson, strukturalizmuson, Új Kritikán át a hetvenes-nyolcvanas évek jelenéig, a dekonstrukcióig

vizsgálta éles szemmel s kritikus eltökéltséggel. A tanulmány az angolszász világban már első megjelenésekor figyelmet keltett, és 1995-ben második kiadásban látott napvilágot.⁴ A magyar irodalomtudomány azonban mindmáig nem vett tudomást a dolgozatról. Írásomban a jobb későn, mint még később elve alapján ezen a helyzeten kívánnék változtatni. Az 1979-ben publikált könyvvel foglalkozom, a szerző kritikai analizisének csomópontjait tapintom ki, gondolkozásmódját latolgatom, és végül néhány szóban utalok az átfogó kritikai helyzetértékelés honi időszerűségére is.

A *Literature Against Itself* láttelele mindenestre súlyos rendellenességekről tudósít. A hetvenes évek végi európai és amerikai irodalomértés – Graff így látja – valamiféle makacs, hajthatatlan valóságkizárásban egyezett meg. Programszerű szkepticizmus, antireferenciális, antireprezentációs konvenció, a külső realitás elutasítása, az irodalom propozicionális természetének tagadása, a művészet kognitív funkciójának lebecsülése, a műbeli kijelentések igazságtartalmának teljes leszűkítése, tartalom, világertelmezés elbagatellizálása, pszeudokijelentések tételezése, antirealizmus, antimimetikus doktrína, formalista nézőpont, dezintegrált, szétszórt személyiség – sűrű fogalmakba, körülírásokba a kutató e valóságkizárás legfőbb szegmenseit, vetületeit. A körülírások, terminusok – kétségtelen –, nem egészen egyneműek: sokféle beágyazottságot mutatnak, többféle nézőpontra utalnak, különböző tudományszakokat vonnak képbe, hol kisebb, hol nagyobb szeletet metszenek ki a problémátömegből. A problémaérzékelés azonban egészében mégiscsak hiteles. Gerald Graff az elméleti körutazás során meggyőzően illusztrálja, hogy a modern európai és amerikai irodalomértés vezető gondolkodói olyan álláspontot munkáltak ki, amely az irodalom külső világra (emberi, társadalmi környezetre) irányultságát tagadja. A kutató számára a posztmodern egyáltalán nem a modernitással szakító paradigmaváltásnak tűnik: Derrida, de Man és társaik inkább csak kontúrosan kiemelik, beteljesítik (radikalizálják) azokat a tendenciákat, amelyek már a romantikus művészetbölcséletben és a modernitásban is az elvalótlanítás-elveket képviselték, s amelyeket mindeddig nem egészen hitelesen interpretált a tudományos szakma.⁵

A kontinuitásra fókuszáló tudós története tehát valahol a romantika környékén kezdődik. Az amerikai szerző, legyen bár meglepő, már a coleridge-i önelvű szimbólumkoncepcióhoz, a romantika mítoszközpontúságához is a valóság kiüresítésének lehetőségét társítja. Az irodalmi műalkotás par excellence organikus természetét ugyancsak labilis, tisztázatlan fogalomnak tartja; a terminust

szerinte elméletirók sokasága magyarázta, mindmáig elégtelenül, sikertelenül.⁶ A bíráló kritika kiterjed a huszadik századi archetípus-kritika képviselőire is. Gerald Graff a valóságtagadás veszélyzónáját a világhírű kanadai tudós, Northrop Frye munkásságában is mindegyre ott látja. A Frye képviselte mítosz központú, archetípus elvű attitűd szerinte – William Blake szellemiségét követve – megszakítja a kapcsolatot „a természet brutális, eredendően inhumánus világával”, s az imaginárius képzelet így végül elveszít minden vonatkozási pontot, amely e képzeleti szférán kívül, a világban helyezkedik el. Graff ironikus megjegyzése szerint a Northrop Frye által felépített „szociális melodrámban” a látomásos képzelet tölti be a hős funkcióját, és a korrespondancia elv, a világkapcsolat az intrikus, az áruló szerepére korlátozódik.⁷ Az *Anatomy of Criticism*ben javallt archetípuskritika a chicagói kutató szerint akaratlanul is benne ragad a formalizmus bilincseiben, és a tartalommal nem tud mit kezdeni; szimpomatikus tény ebből a szempontból, hogy Frye a magas, művészi irodalmat és a populáris regisztert rendszeresen egybemosza.⁸

Carl Gustav Jung – jobbára így tartják – a transzcendentális, vallási érzület jegyében alakította át a Sigmund Freud-i tudattalant. Gerald Graff azonban a jungi archetípus-kritikát is más nézőpontból látta. A neves svájci bölcselethez szerinte az imperszonalitás-elszemélytelenítés és az antiracionalizmus kettősségében gondolkozva ugyancsak a romantika objektivitástagadó, elvilágtalanító tendenciáit folytatja. A művész „objektív és személytelen – sőt az emberi szférán kívüli –, hiszen művészként ő nem valamiféle humán létező, hanem maga a műve” – idézi az amerikai irodalmár a svájci gondolkodót, szemléli a „mitologikus objektivitást” és a híres-neves „kollektív tudattalant” kritikus szemmel, látta a jungi fogalmakat jelentéscserék, jelentésátvitelek végtermékeiként, a romantikus elszemélytelenítés és az antiracionalista esztétikai gondolkodás valamiféle keverékeként.⁹

A romantikát és az archetípuskritikát bíráló Graff az Új Kritika állásfoglalásaival sincsen megelégedve. Az angolszász elméleti iskola gubancait az amerikai kutató érthetően különös gonddal bogozgatja, de a mozgalmat változatos színezetű ambivalenciák, jelentéscserék, jelentésátvitelek halmazának látja. Az új kritikusok – így véli – eredetileg ugyancsak a romantikus tradíciót folytatták: fő feladatuknak a humaniorák megvédését, a technokrata tudományosság és a pozitívizmus elleni harcot tekintették.⁹ A legegyszerűbb irodalmi művet is gazdag komplexitással felruházó elemzői attitűd számukra a kognitív megismerés alternatíváját jelentette, s a tudományos

objektivitás valamiféle arrogáns humanizmus szimptomájának látszott. Gerald Graff a nagy példa- és mintaadó T. S. Eliot újklasszicizmusát és személytelenségtéóriáját is ebből a látószögéből mutatja be. Az elioti klasszicizmust – a voltaképpeni klasszicizmustól eltérően – radikálisan antiracionalista karakterűnek látja. Az amerikai-angol költő személytelenség- és objektivitásdoktrínája szerinte korántsem valamiféle tudományos objektivitás kívánalmából ered, hanem az eredendő bűn s a tökéletlenség jegyében áll. Az Eliot és Hulme által képviselt személytelenség ebből a nézőpontból – mondani se kell – alapvetően romantikusnak látszik. Elioték a személyes egó transzcendálását, meghaladását tűzve ki célul, végül is Keats, Shelley, Carlyle, Goethe, Hazlitt törekvéseit folytatják, s nagyjából hasonló a helyzet több más új kritikusnál is. John Crowe Ransom, Cleanth Brooks, Allan Tate, R. P. Blackmur, W. K. Wimsatt és társaik az irodalmi mű gazdag komplexitását (ambiguitását és paradoxitását) feltáró szoros olvasást eredetileg a kárhozott scientizmus ellenpólusának szánták; az Új Kritika eszmerendzere mindazonáltal folyton-folyvást világ- és valóságtagadó, antiracionalista perspektívákkal került érintkezésbe. A művek kijelentéses mivoltát elhanyagoló, dinamikus megtapasztaláselv a műtartalmat rögzítő parafrázist és az intenciókeresést „fallacy”-ként, veszélyes tévedésként kezelő attitűd¹⁰ – könnyen csúszott át olyan eszmei tartományokba, amelyekben már a műbeli kijelentések valóságra vonatkoztatása is kérdésessé vált.¹¹ Az elioti álláspont: „the poet has not a »personality to express, but a medium« (A költő nem a személyiségét fejezi ki, hanem valamilyen mediális közeget)”¹² az irodalomnak ahistorikus struktúraelvet tulajdonítva nemcsak a strukturalizmust előlegezi meg, de a gondolatmenetet követve törvényszerűen jutunk el ahhoz az állásponthoz, amely szerint nem a költő, hanem a nyelv írja a verset.¹³

Az Új Kritika régi jó ambiguitás- és iróniaelvét Graff szerint a dekonstrukció voltaképpen csak továbbviszi, elmélyíti, radikalizálja. A két irodalomértési stratégia nagyon is hasonló, hiszen az Wimsatték és de Manék olyan értelemkeresésében egyeznek meg, amelynek a szerzői szándékhoz, intencióhoz nincsen semmi köze, s amelyet éppen ennek ellenében, a mű „mélyebb rétegeihez” fordulva kell feltárni.¹⁴ A jelentésbizonytalanság apológiáját már a posztstrukturalizmusba átlépő Barthes megvalósítja: a francia irodalmár úgy állítja be, mintha a határozott jelentéstételezés szükségképpen voluntarista erőszak lenne, valamiféle múltba néző, autoritív, teokratikus észjárás következménye.¹⁵ A jelentésbizonytalanságnak Jacques Derrida sokat idézett tanulmánya, *A struktúra*,

a jel és a játék az embertudományi diskurzusból további filozófiai állványzatot, szubsztanciális háttérrel teremt.¹⁶ A francia filozófus a jelentésdekódolásra irányuló törekvéseket a metafizika, az „ontoteológia” címkéjével látja el, s a nosztalgiaiktól szabadulni nem tudó, hasztalan és tévesztett igazságkeresések, eredettételezések körébe utalja. E hasztalan igazságtételezésekkel Derrida egy másik, autentikus attitűdöt állít szembe: az „eredet” és a „vég” konstrukcióit félrelökő, a régi, „humanista” előítéleteken átlépő szabad játék attitűdjét.¹⁷

3.

Az elvilágtalanítás kontinuum mozzanatait nyomonkövető Graff tanulmányt, nem vitás, a formalizmus-strukturalizmus-pszichológus-pszichológus egyik legelső átfogó kritikájaként tarthatjuk számon. A chicagói tudós látéletét az amerikai irodalomtudomány azóta sok oldalról, sok szempontból támasztotta alá s egészítette ki, a *Literature Against Itself* mindazonáltal 2016-ban is nagyon időszerűnek tűnik. A könyvhöz persze fontoló, töprengő megjegyzések is csatolhatók. A kételykérdések jó része nem is annyira a kutatót érinti, inkább azokra az elvi lehetőségekre, adottságokra utal, amelyek Graff vizsgálódásait körbefogják. Az irodalom valóságkapcsolati rendszerének hiteles, árnyalt, differenciált bemutatásával ugyanis az alap kutatások máig tartoznak a kutatásnak és a kutatóknak. A teória univerzálialelvű fogalmi eleve nem tudnak számolni a szóművészet sokrétűségével, s az idevágó, széles körben alkalmazott konceptualizáció működéséptelen: a mimézis, referencia, areferencia, valóságtükrözés terminusok és fogalomtársaik a maguk kusza, zavaros jelentéstartományával valójában alkalmatlanok az irodalom és az élet között fennálló bonyolult, komplex viszony megjelenítésére.¹⁸ Ne csodálkozzunk hát, ha az elvalótlantánítási módokat firtató, átfogóan vizsgálódó, széles folyamatokat, jelenségeket feltérképező tudós mindegyre megoldatlan irodalomantropológiai dilemmákba ütközik. De nincsen könnyű helyzetben Gerald Graff akkor sem, ha az irodalom és a „mindennapi beszélés” kapcsolatát, a költői és beszédkijelentések analógiáit firtatja, a műbeli megállapítások kognitív kiterjesztési lehetőségeit latolgatja. Körültekintő, komoly vizsgálódások helyett itt is inkább csak az irodalom mindenkorai pszéudokijelentéseiről szóló közhangulat s bon mot-k állnak rendelkezésére, az olyasféle bölcsességek, mint hogy „a költő sohasem hazudik, mert hiszen nem is állít semmit”.

A chicagói tudós a romantikus művészetbölcsélet, a formalizmus-strukturalizmus, a modernitás, az Új Kritika, a Northrop Frye-i archetipus-kritika és a de-

konstrukció kapcsolatait bemutatva – mint említettem – mindegyre a folyamatosság, folytatás, továbbfejlődés kapcsolati viszonyait hangsúlyozza. Az átlépési lehetőségekre, érintkezési esélyekre fókuszáló optika sok érdekes összefüggést mutat meg, de időnként szükségképpen egyoldalúvá, egy szempontúvá válik: a különbözőségeket nem rajzolja ki eléggé kontúrosan, s azt is némileg homályban hagyja, hogy az egyes gondolkozásmódok világtalanító elhatározottsága más-más mértékű. A romantikus művészetbölcsélet expresszívitás- és organicitásigénye, az irodalmat sajátos, különleges érzékelésként, dezautomatizáló észlelésként felfogó formalista attitűd vagy Northrop Frye „váglyelű”, „archetipus-kereső” mentalitása például önmagában még nem jelent átlépést a világtalanítás stádiumába. A Graff által bírált kanti autonómiakoncepcióról pláne elmondható ugyanez. A német bölcselő – bizvást láthatjuk így is – Az ítélőerő kritikájában nem föltétlenül valamiféle antireprezentációs elkülönülést képviselt, csupán a művészet sajátosságát, a teológiai és morális szintekkel szembeni másféleségét hangsúlyozta.

Fenntartásaim – újfent megerősítem – részleges érvényűek. Graff kapcsolati feltárásai, összefüggés-felmutatásai jelentős segítséget adnak az „elvalótlantánító esztétika” működésmódjának megértéséhez. A világiányt teremtő bezárulások persze a valóságban nem egyszerűen logikai folyamatlehetőségek beteljesülései. Elemzésükhöz, megértésükhöz változó és változatos okhálóval kell számolnunk, társadalmi, politikai, tudományfejlődési, tudományszociológiai indokok sokaságát kell figyelembe vennünk. E ténnyel szerencsére Gerald Graff is tisztában van, s tanulmányában az eszmei, logikai konstrukciók feltárása mellett az ideológiakritikai, kultúrkritikai elemző metodust is kiterjedten alkalmazza.

Bár a kutató korrekt időrendet nem tart, az olvasó előtt végül mégiscsak egy karakteres fabula bontakozik ki. A történet három főhőse: az establishment, a kritikai értelmiségi és a jelentéscserélő, jelentésváltó manipulációk. A história sokféle előzmény után igazából 1968-tól kezdődik, és valahogy a következőképpen szól. A nyugat-európai, észak-amerikai filozófusok és literátorok az ellenzéki kultúra összeomlása (az alternatív mozgalmak bukása) után továbbra is a kapitalista, fogyasztói társadalom ellenében fogalmazták meg önmagukat. Az európai Barthes, Foucault, Lacan, Derrida, Kristeva, az amerikai Bloom, de Man, Culler, J. Hillis Miller, Hartman és társaik a hetvenes-nyolcvanas években is olyan attitűdöket, presztízsszempontokat kerestek, amelyek által valóságos kritikai lehetőségek hiányá-

ban is elkötelezett, szubverzív kritikusként jelenhettek meg a világ előtt. A technokrata, fogyasztói komplexum elleni harcot a kultúra s az irodalom szférájára átvitelve olyan jelentésátviteli rendszert alkottak, olyan presztízstáblát teremtettek, amelyben az absztrakció és belső konstitúció, a rendezettség szembeállított heterogenitás, a világszerűség kizárása jelentették az alkalmas és értékes kritikai pozíciókat. A kognitivitás, a világszerűség, a realizmus, a rendezett személyiség pedig konform színezetet kaptak, érvénytelennek, meghaladottnak, tudománytalannak tűntek, és a technokrata-fogyasztói társadalom kiszolgálójaként jelentek meg. A jelentéscserélő manipulációk segítségével Barthes-ék kultúrfilozófiája és irodalmi gondolkozása a radikalitás, szubverzivitás fényével díszítette fel önmagát. A szerző halála, a műbeli üzenet elvi megfoghatatlansága, a szöveg ontikus sokértelműsége és társaik méltó és tartalmas igazságoknak látszottak, és a kultúra védelmének a szerepében tetszelegtek, holott igazából a *Literatura against itself* szellemében működtek: az antihumanizmusnak hódoltak meg, az irodalom érvényét, jelentőségét, tekintélyét rombolták, s az establishment kezére játszottak. Alternatív világot nem tudunk elképzelni, hát hozzátörtük magunkat a létező világhoz; megtanultuk, hogy a beletörődő rezignációt valamiféle hősi kódba írjuk át, holott a javasolt játék kockázat és felelősség nélküli, hiszen az általunk vallott radikális filozófiai relativizmus eleve kiküszöböli a hiba lehetőségét, s a deviancia és excentrizmus kultúráját ruházza fel karizmával – fejtegeti Gerald Graff.¹⁹

Graff ideológiakritikai attitűdje végül is nagyon meggondolandó konklúziókhöz vezet. Az a referenciális irodalmiság, a nyelvi paradigmaváltás, a személyiségdisszemináció és fogalmi társaik e nézőpontból nem tudományos értékű konceptualizációnak, korrekt, érvelő, mérlegelő gondolkozási folyamat eredményének tűnnek. A fogalmi dúcok, állványok és a rájuk borított eszmei háló sokkal inkább eltévesztett, jelentéscserés manipulációknak látszanak, s igazi feladatuk, rendeltetésük valójában a szubverzív értelmiségi tartás látszatának további állandósítása, fenntartása. Hogy az „elvalótlanító irodalmiság” erős állításai mellé tényleges, logikai érveket nemigen sorakoztat fel, azt az amerikai tudós sok-sok példával illusztrálja. Az indoklás elmaradására többek közt három neves posztstrukturalista irodalmár Dickens-, Homérosz- és Hawthorne-értelmezését megidézve is felhívja a figyelmet. Paul de Man szerinte nem mutat készséget arra, hogy fejtegetéseire érvekkel szolgáljon, érvekre,

bizonyítékokra egyszerűen nincsen szüksége, hiszen eleve tisztában van „az irodalom igazi természetével”; J. Hillis Miller *Sketches of Boz*-olvasata nem a műből származó szövegből kikövetkeztetett bizonyítékokra épül, hanem arra az elméleti meggyőződésre, amely előre megmondja neki, hogy e bizonyítékok mire szolgálnak; s Frank Kermode sem magyarázza egy szóval sem, miért kell immáron új módon olvasnunk: számára mindez evidencia, amelyet az olvasó is tud és elfogad, vagy legalábbis nem mutat kételyt, nem tesz fel semmiféle kérdést.²⁰ A korrekt érvelés eliminálásához a chicagói kutató szerint a kritika kognitív státusát elbizonytalanító elképzelések is hozzájárultak. Susan Sonntag, Leslie Fiedler, Ihab Hassan és társaik csak a zavart növelték, amikor az irodalomról való beszédet esztétikai karakterrel ruházták fel, költészetként, „új, játékos akadémizmusként”, „paracriticism”-ként, „metakritikai improvizációként” határozták meg – igazi értékét nem a tárgyra vonatkoztatva keresték, hanem az fürkészték, mit mond magáról a kritikusról.²¹

Az amerikai tudós nemcsak az egyes kritikai megnyilvánulásokról, de az irodalmi disputákat magába foglaló tágabb kontextusról sincs jó véleménnyel. A pluralizmus vezérszava, mindenható varázsigéje számára nem jelent garanciát, nem biztosít evidens távlatot. Graff ugyanis a külső referenciát a tartalmas vita s a valóságos pluralizmus előfeltételének gondolja. Ugyan miről tudhatunk vitázni, ha a referencia megléte fölül nincs elvi megegyezés? A valósággal való korrespondencia hiányában a vita vajon nem válik szükségképpen üres, önkényes, összemérhetetlen (inkompenzurábilis) gesztusok halmazává? – fejezi ki kételyeit. A nézetkülönbségek ilyen helyzetben egyáltalán nem visznek közelebb valamiféle közös realitáshoz, megegyezéshez: olyan pluralizmus részesei leszünk, amely látszat-érvelések csoportjaiból épül fel, s végső soron éppen-séggel a kritikai értelmiség által oly vehemensen bírált atomizált, elidegenedett kultúrát, világkörnyezetet racionalizálja. Hasztalanul és álságosan hivatkozunk ilyenkor a megértésre, hiszen amit megértünk, az csak az argumentáció a maga üres formalitásában; a tartalmas, valóságos pluralizmus mögött mindenkor ott van valamiféle közös alap, törekvés, fundamentum. A különböző perspektívák igazában ezt keresik, s az energikus törekvések célja, hogy elérkezzenek ehhez a közös igazsághoz, egy többoldalú, ám mégis meglévő realitáshoz, valósághoz – idézi egyetértően Hannah Arendt megállapításait.²²

4.

Graff ideológiakritikai és érveléskritikai elemzései – bízvást mondhatjuk – a *Literature Against Itself* legjobb lapjai. A szerző e fejtegetésekben világosan, meggyőzően mutatja be, hogy az irodalom s az irodalmi gondolkodás a maga elvalótlanító önagresszivitásában voltaképpen önmagát bontja le, saját rendeltetését vonja vissza, önnön jelentőségét, hasznosságát, értelmét zsugorítja semmivé, s közben eljárása indoklásához tudományos, értelmi, logikai érveket úgyszólván egyáltalán nem szolgáltat. Az amerikai professzor így módon már 1979-ben kérdésessé tette azt az eszmerendszert és irodalomértést, amely Európában és Amerikában még éveken keresztül magához vonta a korszerűség és presztízs képzeteit. A nyugat-európai tekintélyek föltétlen elfogadásához szokott magyar olvasó csak ámulhat Graff „kritikai szabadosságán”. A bírálat kanonizált alkotók sorára terjed ki: Artaud, T. S. Eliot, Foucault, Derrida, Robbe-Grillet, Roland Barthes egyaránt céltáblái e kritikának; Barthes-ot például tizenegyszer idézi meg a szerző, s kijelentéseit mindegyre erős fenntartásokkal kezeli.

Gerald Graff könyvével olyan időkből mutatott példát szuverén gondolkodásra, amikor a diadalmas teoretizmus (posztstrukturalizmus, dekonstrukció) még az Egyesült Államokban is ólomsúlyal nehezedett a lelkekre. Mára, mint említettem, egészen más lett a helyzet. *The emperor redressed* – utal találó címével az új szituációra egy 1995-ben publikált (2014-ben új kiadásban megjelent) tanulmánygyűjtemény.²³ A könyv kilenc neves amerikai tudós írását tartalmazza, s a szerzők közt olyan világszerte ismert kutatók is vannak, mint az irodalmár M. H. Abrams és a nyelvész John R. Searle. A kilenc szakember a posztstrukturalizmus kritikájában messzemenően egyetért; Abrams kutatótársai nevében is szól, amikor átfogó bírálati szempontokat jelenít meg nyitó tanulmányában. A teoretizmus nem a tapasztalati világról beszél, hanem arról az elméleti birodalomról, amelyet maga teremtett. A dekonstruktivista nyelvfilozófia tökéletesen ellentmond a normális, empirikus, mindennapi nyelvi tapasztalatnak; az irodalmi műveket valóságos emberi lények teremtik valóságos emberek számára, és e művek emberi problémákról, dilemmákról szólnak – jelzi Amerika legnagyobb tekintélyű irodalomtudósa kritikai alapelveit, és tesz hitet az átmentett, megőrzött humanista meggyőződés mellett.

A végiggondolatlan, körületekintés nélküli teoretizmus, az elvilágtalanító esztétika ideje, nem lehet nem látnunk, az Egyesült Államokban lejárt. A nemrég még vitathatatlan presztízsű fogalmak, ideologémák: a diadalmas referencialitás, a személytelen, roppant determináló erő-

vel működő nyelv, a személyiségdisszemináció, a szerző halála pőrén, szomorúan feszengenek. A király meztelen, a pompázatos leplek látomása, úgy tűnik, nem más, csak öncsalás volt. De vajon egyszer a mi tájainkon is megszületik, és meggyőződéssé izmosodik ez a felismerés?

JEGYZETEK

- 1 LENTRICCHIA, Frank – McLAUGHLIN, Thomas (szerk): *Critical Terms for Literary Study*. Second edition, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1995, 389.
- 2 *I. m.*, 3–4.
- 3 *I. m.*, 175.
- 4 *A Literature Against Itself* 1995-ös Elephant Paperbacks-változat szövege megegyezik az 1979-es kiadásával. A különbség csak annyi, hogy az új kiadást Graff visszatekintő szerzői előszóval látta el. Az előszóban egyébként a maga „objektivist” igazság- és kutatási modelljét változatlanul időszerűnek véli, s e modellek kompromittálását, lejáratását az ezredvégen is meghatározó tendenciának látja. „At the same time, the confusions I described in 1979 seem to me still pervasive in 1995, particularly the self-defeating idea that there is something politically emancipatory about subverting „realist” or objectivist models of truths and inquiri.” („Ugyanakkor az általam 1979-ben megjelenített konfúziók 1995-ben is áthatóan erősnek tűnnek, különösen az az önpusztító elképzelés, hogy a realiztikus vagy objektív igazság-modellek, kutatási módszerek aláásásában valamiféle politikailag emancipatorikus eszme nyilvánul meg.”) GRAFF, Gerald: *Literature Against Itself*, Elephant Paperbacks, Ivan R. Dee, Publisher Chicago, 1995, XII.
- 5 „[...] this chapter argues that postmodernism should be seen not as a break with romantic and modernist assumptions but rather as a logical culmination of the premises of these earlier movements, premises not always clearly defined in discussions of these issues” („[...] e fejezet a mellett érvel, hogy a posztmodernizmust nem úgy kellene szemlélnünk, mint valamiféle szakítást a romantikus és a modernista elképzelésekkel, inkább logikus beteljesítésként, a korábbi mozgalmak előfeltevéseinek betetőzéseként kellene látnunk, bár ezeket az előfeltevéseket a disputák során nem határoztuk meg tisztán, világosan.”) – szögezi le Graff már könyve második fejezetében, GRAFF, Gerald: *Literature Against Itself. Literary Ideas in Modern Society*. Chicago and London, The University of Chicago Press, 1979, 32.
- 6 *I. m.*, 49, 47.
- 7 *I. m.*, 185.
- 8 *I. m.*, 16, 52, 185, 161.

- 9 „The New Criticism stands squarely in the romantic tradition of the defense of the humanities as an antidote to science and positivism.” („Az Új kritika a romantikus tradíció körein belül áll: mindkettő a humaniorákat, a természettudományok és a pozitívizmus ellenszereként szolgáló tudatformákat képviseli.”) *I. m.*, 133.
- 10 Az „intentional fallacy”-ról és az „effective fallacy”-ról, a „szándék téveszméjé”-ről és „a hatás téveszméjé”-ről szóló magyarázatok a mű objektív mivoltát kiemelve, a nyelvi konstrukció feltárásának fontosságát hangsúlyozva az amerikai Új Kritika fontos részét alkotják. Az előbbi a szerző intencióját firtató kritikái attitűdöt bírálja, az utóbbi, a hatástani, „affektivitási” téveszme pedig azt a metódust látja-láttatja téveszítettnek, amely nem a mű objektív mivoltára koncentrál, hanem az olvasóban kiváltott hatásról, érzelmi mozzanatokról számol be. (A két téveszmére vonatkozó kritika eredetileg WIMSATT és BEARDSLEY 1946-os *Intentional Fallacy* című könyvében fogalmazódott meg, a fejtegetéseket a szerzők a későbbiekben többször módosították, átdolgozták.)
- 11 *I. m.*, 139.
- 12 *Uo.*
- 13 *Uo.*
- 14 „In both cases, the basic strategy is one of unmasking, of dislocating the meaning of the work from the meaning seemingly intended by the author.” („Az alapvető stratégia mindkét esetben arra irányul, hogy elkülönítsük, elhatároljuk a mű jelentését attól a jelentéstől, amelyet az evidens szerzői intenció sugall.”) *I. m.*, 145.
- 15 *I. m.*, 81.
- 16 DERRIDA tanulmánya *Structure, Sign, and Play in the Discourse of the Human Sciences* címmel jelent meg az Egyesült Államokban, és a dekonstrukció s a Derrida-kultusz térnyerését nagyban elősegítette.
- 17 *I. m.*, 8–82.
- 18 A munkadalok, az erő- és büszkeségének, az alkaioszi óda és a goethei dal, a pastorelle és az antik románc, az újkori, modern regény, a görög tragédiák, a misztériumjátékok és a csehovi drámák az élethez való viszony nagyon különböző változatait reprezentálják, jelenítik meg. E többféleség megértésére az egyesítő, egységesítő univerzáliaelv alapján megalkotott fogalmiság nyilvánvalóan képtelen.
- 19 *I. m.*, 62.
- 20 *I. m.*, 175, 176, 187.
- 21 *I. m.*, 78, 79, 80, 97.
- 22 *I. m.*, 190–191.
- 23 EDDIN, Dwight (szerk.), *The Emperor Redressed: Critiquing Critical Theory*, The University of Alabama Press, 1995.